

Ks. GRZEGORZ POŹNIAK, Opole

ORGANY W ARCHIDIAKONACIE OPOLSKIM W II POŁOWIE XVII WIEKU NA PODSTAWIE AKT WIZYTACYJNYCH JUNGNITZA¹

1. Liczba organów – 2. Nazewnictwo organów – 3. Umiejscowienie organów – 4. Rodzaj i wielkość organów – 5. Stan zachowania organów – 6. Szczegóły konstrukcyjne i inne wzmianki na temat organów

Budownictwo organowe w XVII w. dynamicznie rozwija się w Europie i na samym Śląsku². Wpływ ma na to, z pewnością, wiele przyczyn. Jedną z nich są bezwzględnie żywe w diecezji wrocławskiej prądy reformacji LUTRA, według których istotne miejsce w liturgicznej chwalebnej Bożej zajmują śpiew i muzyka organowa³. I choć zdarzało się, że kontrreformacja przyczyniła się do zniszczenia instrumentu zbudowanego przez „luterską bezbożność” (stało się tak na przykład w Bierawie)⁴, to jednocześnie wzrastała świadomość konieczności organów w liturgii katolickiej. Pogląd ten zresztą zgodny był z formułą, która głosiła, że brzmienie organów wzmacnia religijność i pobożność ludu (*Organa nihil lascivum sonent aut seculare / Sed quod ipsa etiam plebs intelligat religiosum ac pium esse*)⁵

Inną przyczyną ewolucji budownictwa organowego na Śląsku jest wzrost liczby i rozwój warsztatów organmistrzowskich, które mogły już w tym czasie konkurować z osiągnięciami mistrzów północnoniemieckich, a sława niektórych z nich sięgała daleko poza obszar Śląska⁶.

¹ J. JUNGNTZ (red.), *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonats Oppeln*, cz. 1, Breslau 1904. Dalej akta wizytacyjne zostają oznaczone skrótem AW; cyfry przy skrócie wskazują rok wizytacji.

² Zob. L. BURGEMEISTER, *Der Orgelbau in Schlesien*, Strassburg 1925; F. FELDMANN, *Musik und Musikpflege in Schlesien*, Breslau 1937.

³ M. LUTER, *Werke. Kritische Gesamtausgabe* (Weimarer Ausgabe), Weimar 1883–, 50, 371: 14.

⁴ Por. AW 1679, s. 160. Osobie samego Jungnitsa poświęcono opracowanie: *Eine Nachricht und Verzeichnis der Schriften von Joseph J.*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 52 (1918), s. 171–208; zob. też J. MANDZIUK, *Jungnitz Joseph*, EK 8, kol. 255.

⁵ *Formula reformationis per Cesaream maiestatem... Lovanni apud Martinum Rotarium Anno MDXLVIII 25. Augusti Expl. der Seminarbibliothek Mainz*, za: F. BÖSKEN, *Beiträge zur Geschichte der Kirchen- und Schulmusik im Emsland*, w: *Musicae Sacrae Ministerium. Beiträge zur Geschichte der kirchenmusikalischen Erneuerung in XIX. Jahrhundert*, Regensburg 1962, s. 170.

⁶ Por. J. GEMBALSKI, *Muzyka organowa na Śląsku — szkic historyczny*, w: J. KRASSOWSKI, P. PO-DEJKO (red.), *Organy i muzyka organowa*, Gdańsk 1977, s. 132.

Pokażną liczbę organów w archidiakonacie opolskim przekazują akta wizytacyjne z II poł. XVII w. Nie wszystkie informacje w zbiorze JUNGNITZA są bezpośrednie. W kilkunastu przypadkach wnioski o istnieniu organów w kościele wywiedziony jest pośrednio z zapisów, które stwierdzają działalność organistów. Zakłada się bowiem, że niemożliwym jest wykonywanie zawodu organisty bez organów, które w tym wypadku są miejscem i narzędziem pracy. Należy jednak podkreślić, że wśród informacji bezpośrednich są również takie, których zawartość treściowa jest uboga. Wizytator ogranicza się jedynie do lakonicznych zapisów stwierdzających istnienie instrumentu, nie podaje natomiast żadnych bardziej szczegółowych opisów usytuowania organów, ich wielkości, liczby głosów, czy stanu zachowania. W końcu podkreślić należy, że w przeważającej liczbie wypisów z wizytowanych parafii nie ma żadnych wzmianek o organach, czy nawet organistach. Jednakże ich brak w tekście niekoniecznie musiał być stanem faktycznym. Mógł on czasem wynikać z bardzo prozaicznych przyczyn, jak choćby zwykłego przeoczenia, bądź nieuwagi przy sporządzaniu akt.

1. Liczba organów

Podczas pierwszej wizytacji, w 1652 r., odwiedziono archiprezbiteraty ze stolicami w Raciborzu, Żorach i Wodzisławiu Śląskim, a także dekanat cieszyński. Według relacji wizytatora, archidiakona Bartholomäusa REINHOLDA, organy znajdowały się wtedy w następujących parafiach.

Tabela 1

Miejscowość	Numer strony
Archiprezbiterat Racibórz	
Bogumin	6
Archiprezbiterat Żory	
Żory	Wzmianka jedynie o organiście, 15
Rybnik	15
Dekanat Cieszyn	
Cieszyn	19
Frýdek	23
Fryštát	24
Skoczów	26
Grodziec	27
Archiprezbiterat Wodzisław Śląski	
Wodzisław Śląski	30

Druga wizytacja, z 1679 r., objęła zdecydowanie większe terytorium archidiaconatu opolskiego. Efektem pracy archiprezbitera i proboszcza z Namysłowa, Lorenza JOANNSTONA, był niezwykle bogaty w wiadomości rocznik akt wizytacyjnych. Wśród zamieszczonych tam informacji ważne miejsce zajmują te, które poruszają problemy parafialnego życia muzycznego. Tabela nr 2 ilustruje liczbę organów w archidiaconacie opolskim, w oparciu o wizytację z tego roku.

Tabela 2

Miejscowość	Numer strony
Archiprezbiterat Olesno	
Gorzów Śląski	44
Lubecko	Wzmianka jedynie o organiście, 52
Lubliniec	Wzmianka jedynie o organiście, 56
Dobrodzień	Wzmianka jedynie o organiście, 60
Archiprezbiterat Strzelce Opolskie	
Strzelce Opolskie	Wzmianka jedynie o organiście, 77
Archiprezbiterat Toszek	
Toszek	Wzmianka jedynie o organiście, 81
Kopienice	87
Pyskowice	90
Zbrostawice	92
Archiprezbiterat Gliwice	
Łabędy	96
Gliwice	97
Sobiszowice	100
Zabrze	102
Przyszowice	103
Bojków	104
Ostropa	106
Sośnicowice	106
Pilchowice	Wzmianka jedynie o organiście, 111
Bujaków	113
Dębieńsko	115
Archiprezbiterat Żory	
Żory	118
Pawłowice	122
Rybnik	126

Miejscowość	Numer strony
Archidiecezja Racibórz	
Lyski	Wzmianka jedynie o organiście, 129
Bieńkowice	136
Archidiecezja Ujazd	
Ujazd	145
Leśnica	153
Archidiecezja Koźle	
Grzędzin	158
Bierawa	160
Koźle	161
Polska Cerekiew	164
Gościęcin	169
– Kaplica Św. Brykcjusza	170
Twardawa	171
Mechnice	172
Archidiecezja Biała	
Wierzch	174
Śmicz	178
Biała	181
Archidiecezja Głogówek	
Krapkowice	188
Archidiecezja Opole	
Niemodlin	Wzmianka jedynie o organiście, 206
Archidiecezja Fryštát	
Fryštát	213
Archidiecezja Frýdek	
Frýdek ⁷	228
Archidiecezja Wodzisław Śląski	
Wodzisław Śląski	Wzmianka jedynie o organiście, 239
Bogumin	243

⁷ Poza organami na chórze wymieniono instrument przenośny: *positivum portabile cum septem mutationibus*.

Miejscowość	Numer strony
Archiprezbiterat Cieszyn	
Cieszyn	253
Jablunkov	255
Strumień	257
Skoczów	259
Vendryne	266
Archiprezbiterat Bielsko	
Bielsko	271

Wizytacja przeprowadzona w latach 1687–1688 objęła swym zasięgiem terytorium archidiakonatu opolskiego, porównywalne obszarowo do terenu wizytacji poprzedniej. Przeprowadzona została przez archidiakona kolegiaty Św. Krzyża w Opolu, Matina STEPHETIUSA. Organy znajdowały się w następujących kościołach i kaplicach:

Tabela 3

Miejscowość	Numer strony
Archiprezbiterat Opole	
Niemodlin ⁸	279
– Kaplica zamkowa	279
Skorogoszcz	284
Prószków	295
Archiprezbiterat Olesno	
Olesno	313
– Kościół filialny: Kościelisko	314
Dobrodzień	319
Lubliniec	322
Sadów	324
– Kaplica: Koszęcin	325
Lubecko	327
Gorzów Śląski	337

⁸ Kościół w Niemodlinie był kościołem kolegiackim. Stwierdzono istnienie w tej świątyni dwóch instrumentów: *organum seu positivum magnum*, które znajdowało się na chórze; zaś pod chórem (*sub choro*) stało *regale antiquum*. Ponadto w posiadłościach zamkowych, na chórze murowanej kaplicy, znajdował się kolejny instrument (*positivum organum*).

Miejscowość	Numer strony
Archidiecezja Strzelce Opolskie	
Strzelce Opolskie	344
Centawa	354
Kamień Śląski	361
Archidiecezja Toszek	
Toszek	364
Świbie	370
Kopienice	376
Zbrosławice	379
Pyskowice	382
Archidiecezja Ujazd	
Ujazd	384
Leśnica	398
Archidiecezja Gliwice	
Gliwice	401
Ostropa	407
Łabędy	410
Przyszowice	Wzmianka jedynie o organiście, 413
Bojków	413
Bujaków	414
Dębieńsko	416
Sośnicowice	421
Archidiecezja Żory	
Żory	424
Pawłowice	427
Rybnik	435
Archidiecezja Wodzisław Śląski	
Wodzisław Śląski	438
Bogumin	451
Archidiecezja Racibórz	
Bieńkowice	466
Łubowice	475

Miejscowość	Numer strony
Archiprezbiterat Koźle	
Koźle	478
– Kościół szpitalny	479
Grzędzin	496
Polska Cerekiew	498
Mechnice	504
Gościęcin	505
– Kaplica Św. Brykcjusza	507
Twardawa	513
Archiprezbiterat Głogówek	
Kujawy	517
Strzeleczyki	519
Klisino	521
Krapkowice	527
Archiprezbiterat Biała	
Biała	531
Moszczanka	540
Wierzch	547
Archiprezbiterat Bielsko	
Bielsko	551
Archiprezbiterat Cieszyn	
Cieszyn	Wzmianka jedynie o organiście, 572
Jablunkov	576
Skoczów	584
Strumień	586
Archiprezbiterat Frýdek	
Frýdek	588

Informacje o istnieniu organów mamy również w dokumentach powizytacyjnych z kościołów kolegiackich w archidiakonacie opolskim. W kolegiacie opolskiej (AW 1686) odnotowano istnienie dwóch instrumentów. Pierwszy z nich, mniejszy, znajdował się przy stallach, drugi zaś na chórze. Podobnie kolegiata głogówecka (AW 1680) posiadała dwa instrumenty. Zaś w kościele kolegiackim w Raciborzu (AW 1680) stwierdzono istnienie tylko jednego instrumentu.

2. Nazewnictwo organów

W badanych aktach wizytacyjnych odnotowano 112 bezpośrednich informacji o organach. Samych nazw jest jednak o kilkanaście więcej — razem 126, ponieważ w kilku przypadkach przy opisie instrumentu podano inne, dodatkowe jego określenia. Wszystkie nazwy organów pochodzą z języka łacińskiego⁹ Są to przede wszystkim dwa rzeczowniki: *organum* i *positivum*, którym towarzyszą w tekście przymiotniki opisujące np. wielkość, walory brzmieniowe lub wygląd instrumentu (*organum magnum*, *organum excellens*, *organum pulchrum* i inne).

Wśród nazw organów w aktach wizytacyjnych występują ponadto jeszcze dwie inne. Są to określenia: *instrumentum* i *regale*¹⁰.

Etymologicznie wszystkie nazwy można podzielić na dwie grupy rdzeniowe: (1) pochodzące od słowa *organum* (z łac. narzędzie, instrument muzyczny, organy) — wyraźnie przeważające w tekście; (2) pochodzące od słowa *positus* (z łac. ustawiony, położony).

W jednym przypadku, przy okazji wizytacji kościoła w Czechowicach, wprost odnotowany został brak instrumentu — *organum nullum*¹¹.

Jedyną osobliwością, występującą w zbiorze akt wizytacyjnych wydanych przez JUNGNITZA, jest nazwa opisowa: *pretiosum opus organicum, continens in se positivum, instrumentum et regale*¹².

3. Umiejscowienie organów

Miejszem dla zespołu śpiewaków kościelnych, zespołu koncertującego i organów jest w kościele chór muzyczny. Od czasów renesansu lokalizuje się go naprzeciw ołtarza, przeważnie nad kruchtą lub głównym wejściem do kościoła. Chór ma postać trybuny lub empory, wspartej na arkadach filarowych. Jego poszczególne elementy bywały już wtedy zazwyczaj bogato dekorowane. Najbogatsze zaś chóry muzyczne, o skomplikowanej strukturze i obfitej dekoracji, pochodzą z epoki baroku¹³

⁹ Warto w tym miejscu dodać, że generalnie wszystkie akta wizytacyjne z II poł. XVII w. zawierają wyłącznie nazwy, których każda z części składowych odnotowana jest w języku łacińskim. Dla porównania, XVIII-wieczne akta wizytacyjne z terenów Polski centralnej zawierają już obok nazwy łacińskiej odpowiednik polski, np. *Organum parvum vulgo — Pozytyw*; por. K. WSZELAKA, *Organy i organiści w dekanatach Lipnica Murowana i Wojnicz na podstawie akt wizytacyjnych z lat 1678, 1730, 1731, 1748*, Lublin 1998 (mps BKUL), s. 57.

¹⁰ *Regale* — etymologicznie jest to słowo pochodzenia niemieckiego. Regał jest klawiszowym instrumentem muzycznym; rodzajem małych organów z głosami stroikowymi. Regał ma zwykle kształt małej kasetki, względnie książki; por. *Regał*, w: A. CHODKOWSKI (red.), *Encyklopedia muzyki*, Warszawa 1995, s. 745.

¹¹ AW 1679, s. 273.

¹² AW 1687/88, s. 361.

¹³ Por. J. WZOREK, *Chór w aspekcie architektonicznym*, EK 3, kol. 265–266.

Również w badanych aktach wizytacyjnych umiejscowienie organów skojarzone jest najczęściej z chórem, będącym przeważnie emporą nad głównym wejściem do kościoła.

Umiejscowienie organów jest jedną z zasadniczych kwestii przy omawianiu tego instrumentu. Dotyczy ono bowiem problematyki samego instrumentu, jak również architektury wnętrza budowli sakralnej. To właśnie ten drugi aspekt ma na uwadze wizytator, kiedy w swoich sprawozdaniach umieszcza noty dotyczące lokalizacji organów w kościele.

Na ogólną liczbę 112 bezpośrednich informacji o istnieniu organów w kościołach, przypada jednocześnie 106 informacji o ich umiejscowieniu. Ilość bezpośrednich informacji o istnieniu organów z niewielkimi różnicami pokrywa się z faktem usytuowania ich na chórze muzycznym, co jest najprawdopodobniej świadectwem żywej już takiej praktyki.

3.1. Nazewnictwo chóru

Wszystkie nazwy określające miejsce usytuowania organów w kościele, czyli dzisiejszy chór muzyczny, wywodzą się generalnie od łacińskiego słowa *chorus*. W tekście jednak napotykamy, oprócz tego określenia, również drugie, o zupełnie innym rdzeniu. Jest to określenie *pergula* (z łac. galeria)¹⁴.

3.2. Lokalizacja chóru

W aktach wizytacyjnych z 1652 r. wzmianki o usytuowaniu chóru muzycznego w kościele to dwie informacje o zawartości treściowej nie opisującej do końca miejsca, w którym ów chór się znajdował. Pierwsza z nich stwierdza, że w Cieszynie chór muzyczny jest dokoła kościoła. Z kolei we Frydku chór drewniany znajduje się wkoło chóru większego (*choris seu pergulis ligneis circa chorum maiorem*¹⁵).

Akta wizytacyjne z 1679 r. nie przekazują żadnych informacji o umiejscowieniu chóru muzycznego w kościele. Natomiast najbogatsze w tego rodzaju informacje są akta wizytacyjne z lat 1687/88. Generalnie dominują tu trzy określenia: *in navi* — w nawie; *ad parietem ecclesiae* — na ścianie kościoła; *supra maiorem portam* — nad głównym wejściem.

Wśród określeń, dwa zasługują na baczniejsze zwrócenie uwagi. Punktem odniesienia jest dla nich zakrystia kościoła. I tak w Gorzowie Śląskim¹⁶, w archiprezbiteracie Olesno, chór muzyczny znajduje się nad zakrystią (*supra sacristiam*), zaś w Grzędzinie¹⁷, w archiprezbiteracie kozielskim — przy zakrystii kościoła (*penes sacristiam*).

¹⁴ Zob. M. PLEZIA (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. IV, Warszawa 1999, s. 100–101.

¹⁵ AW 1652, s. 23.

¹⁶ AW 1687/88, s. 337.

¹⁷ *Tamże*, s. 496.

Z kolei w Strzelcach Opolskich¹⁸ punktem odniesienia w opisie usytuowania chóru muzycznego była chrzcielnica (*baptisterium*). Ulokowano ją pod chórem, na którym znajdują się organy: *baptisterium sub organo in quasi capella (...) chorus pro cantoribus ex ligno et organum antiquum*.

Innego określenia użyto również do opisu usytuowania chóru muzycznego w kościele w Kopienicach¹⁹, w archiprezbiteracie Toszek. W kościele tym chór znajduje się po dwóch stronach świątyni (*ex duabus partibus ecclesiae*).

W aktach wizytacyjnych kościołów kolegiackich w archidiakonacie opolskim znajduje się tylko jedna wzmianka o lokalizacji chóru muzycznego. W kolegiacie opolskiej²⁰ chór muzyczny znajdował się nad stallami kanoników po stronie Ewangelii — wizytator ma tu na myśli najprawdopodobniej stronę, po której usytuowana była ambona: *super stalla ex cornu evangelii*.

Jak zatem widzimy, informacje na temat lokalizacji chóru nie pojawiają się w tekście często, ale w większości przypadków wizytator starał się podać informacje dokładne i wyczerpujące. Punktem lokalizacji chóru muzycznego w kościołach archidiakonatu opolskiego pod koniec XVII w., była zwykle przestrzeń w nawie głównej kościoła, nad drzwiami wejściowymi.

3.3. Materiał konstrukcyjny chóru i kościoła

Badane akta wizytacyjne przekazują bardzo nieliczne informacje o rodzaju materiału, z jakiego został wykonany chór. Akta wizytacyjne z 1652 r. przekazują jedną taką informację, a akta z 1679 r. — żadnej. Najwięcej wzmianek odnotowano w aktach wizytacyjnych z lat 1678/88. Jest ich razem 22. Wzmiankowane są dwie konstrukcje chóru: drewniana i murowana. Generalnie dominują chóry drewniane.

Do opisanego drewnianej konstrukcji chóru użyto następujących określeń: *ligneus*, *ex ligno*, *ex asseribus*. Z kolei do opisanego murowanej konstrukcji chóru użyto określeń: *muratus* i *ex muro*.

Poniższa tabela łączy w sobie dwa, bardzo istotne faktory: bezpośrednią informację o istnieniu organów i budulec, z jakiego wzniesiony został kościół.

Tabela 4

Kościół	Liczba wiadomości		
	AW 1652	AW 1679	AW 1687/88
Drewniany	—	5	8
Murowany	8	33	38

¹⁸ *Tamże*, s. 344.

¹⁹ *Tamże*, s. 376.

²⁰ AW 1686, s. 611.

Na podstawie tej tabeli widać już jasno, że organy budowane były przede wszystkim w kościołach murowanych. Dominują one tu wyraźnie. Aż 79 razy pojawiają się w badanych aktach wizytacyjnych organy w murowanym kościele. Sam fakt istnienia murowanego kościoła jest już świadectwem zamożności mieszkańców parafii, a wybudowane w takim kościele organy służące liturgii tylko tę tezę potwierdzają.

3.4. Wygląd zewnętrzny chóru i inne wzmianki

Informacje o wyglądzie zewnętrznym chóru muzycznego oraz inne wzmianki o nim przekazuje, przede wszystkim, rocznik akt wizytacyjnych z lat 1687/88. Wcześniejsze roczniki podają jedynie szczątkowe i marginalne informacje. Natomiast problematyki tej nie poruszono przy wizytowaniu kościołów kolegiackich w Opolu, Głogówku i Raciborzu.

Generalnie stwierdzić należy, że budowano w tym czasie chóry o prostej strukturze, starając się jednocześnie o ich wygląd zewnętrzny. Usiłowano przy tym zestroić chór muzyczny z architekturą wnętrza świątyni. Wiele było bowiem kościołów bogato zdobionych i harmonijna kompozycja wnętrza świątyni domagała się również wystroju i ozdobienia chóru muzycznego. W przeciwnym razie jego surowa, drewniana bądź murowana struktura, nie korelowałaby z całością. Oczywiście, wszystko to uzależnione było od wydolności finansowej wspólnoty parafialnej.

W najstarszym roczniku akt wizytacyjnych z 1652 r. opisano chór muzyczny we Frydku w dekanacie cieszyńskim. Chór ów udekorowano obrazami zawieszonymi na ścianach²¹

W roczniku akt wizytacyjnych 1679 r. odnotowano jedynie fakt, że chór w kościele w Wielkim Dębieńsku, w archiprezbiteracie gliwickim został pomalowany i pozłocony²².

Najwięcej informacji, dotyczących omawianej problematyki, zawiera wizytacja przeprowadzona w latach 1687/88. Ograniczono się w niej głównie do przymiotnikowego opisu chórów. Są to określenia dające wyobrażenie o kształcie oraz wyglądzie zewnętrznym: *artis arculariae* – łukowaty; *cum cancellis* – z barierami; *fornicatus* – sklepiony; *inauraus* – pozłocony; *pictus* – pomalowany; *pulcher* – piękny; *sculptus* – rzeźbiony.

Swoistą osobliwość związaną z wyglądem chóru muzycznego i jego konstrukcją podano przy okazji opisu kościoła w miejscowości Biała. Wizytator odnotował: *Chorus pro musicis (...) habens sibi contiguas duas pergulas ex utraque parte aequalis distantiae*²³ A zatem po dwóch stronach chóru, w równej od niego odległości, znajdują się dwie empory.

²¹ AW 1652, s. 23.

²² AW 1679, s. 115.

²³ AW 1687/88, s. 531.

4. Rodzaj i wielkość organów

Na podstawie nazw organów używanych w badanych aktach wizytacyjnych możemy określić przynależność opisywanego instrumentu do jednej z dwóch podstawowych grup organów, zgodnie z podziałem zaproponowanym przez J. CHWAŁKA: (1) organy przenośne; (2) organy nieprzenośne²⁴

Grupa organów przenośnych stanowi zupełny margines w badanych aktach wizytacyjnych. Przymiotnik bowiem wskazujący na instrument przenośny (*portabilis*) użyty został w tekście tylko dwukrotnie. Z takim instrumentem spotykamy się we Fryštát²⁵ i Frýdku²⁶

Ponadto sześciokrotnie pojawia się określenie *regale* – instrument z natury rzeczy przenośny. Pozostałe zaś akta wizytacyjne nie przekazują żadnych wiadomości na temat rodzaju organów. Zatem zdecydowana większość nazw organów nie określa ich typów.

Pojęcie „wielkość organów” jest względne, a ponadto jego rozumienie zmieniało się na przestrzeni wieków. Inaczej było pojmowane w XVII w. i zupełnie inaczej rozumiemy to pojęcie w dzisiejszych czasach. Według GOŁOSA siedemnastowieczne organy kilkunastogłosowe były instrumentem dużym, ale kiedy w ich dyspozycji umieszczony został dodatkowo pedał, na przykład trzy-, czterogłosowy, uważano je za jeden z największych instrumentów²⁷

Istnieją jednakże pewne obiektywne kryteria, które pozwalają wyznaczyć wielkość organów. Chwałek wymienia następujące: rozmiary instrumentu, liczbę głosów i klawiatur oraz obecność urządzeń dodatkowych²⁸. Nie wszystkie z tych kryteriów zostały uwzględnione przez wizytatorów w spisie inwentarzowym odwiedzanych parafii. Możemy jednakże odnaleźć pewne informacje dotyczące wielkości organów. Informacje te ujmowane są w zasadzie w dwojaki sposób: (1) poprzez podanie liczby głosów; (2) poprzez określenie słowne, które odnosi się do rozmiarów zewnętrznych instrumentu i wrażenia, jakie wywołał on na wizytatorze.

Kryterium liczby głosów wydaje się być najdokładniejszym wyznacznikiem wielkości instrumentu. Przy analizie jednak wielkości organów na podstawie podanej liczby głosów pojawia się pewna trudność interpretacyjna, którą trzeba tu zasygnalizować. Ilość informacji o liczbie głosów organowych w wizytowanych parafiach jest niewielka. Jest ich w sumie bowiem tylko dwadzieścia. Pochodzą one tylko z roczników akt wizytacyjnych z lat 1679 oraz 1787/88.

²⁴ Por. J. CHWAŁEK, *Budowa organów. Wprowadzenie do inwentaryzacji i dokumentacji zabytkowych organów w Polsce*, cz. I, Warszawa 1971, s. 23.

²⁵ AW 1679, s. 213: *regale portatile parvum*.

²⁶ Tamże, s. 228: *positivum portabile cum septem mutationibus*.

²⁷ Por. J. GOŁOS, *Polskie organy i muzyka organowa*, Warszawa 1972, s. 57.

²⁸ Por. CHWAŁEK, *dz. cyt.*, s. 23–24.

Na podstawie tych kilku zachowanych wzmianek o liczbie głosów organowych przypuszczać można, że w II poł. XVII w. w archidiakonacie opolskim dominowały organy niewielkie, mające do dziesięciu głosów lub niewiele więcej.

Zaznaczyć trzeba, że w czterech przypadkach odnotowano również, iż w dyspozycji organów był pedał. Trzykrotnie podana została dodatkowo liczba głosów pedałowich. Przy wizytacji kościoła w Pyskowicach odnotowano: *chorus pro musicis cum organo octo vocum et pedale trium vocum*²⁹. Z kolei przy wizytacji kościoła we Frýdku mamy jeszcze większą precyzję pojęciową, odnotowano bowiem: *in manuali 8 vocum, in pedali 4 vocum*³⁰. Przy wzmiance o dziesięciogłosowych organach w Rybniku podano również liczbę głosów pedałowich: *organum 10 vocum et pedale trium vocum*³¹. Wymieniający liczbę głosów organowych w kościele w Boguminie wizytator dodaje, że jest to instrument z pedałem: *et cum pedali*³².

Problematyki wielkości organów nie pomagają również rozwiązać określenia słowne. Przede wszystkim dlatego, że nie odzwierciedlają one precyzyjnie wielkości organów. Określenia takie, jak: *organum parvum*, czy też *organum magnum* jedynie orientacyjnie przybliżają rozmiary zewnętrzne. Ponadto trzeba brać pod uwagę subiektywizm w ocenianiu wielkości instrumentu oraz względność takiej oceny w zestawieniu z wielkością kościoła, w którym te organy wybudowano.

5. Stan zachowania organów

Informacje o stanie zachowania organów pojawiają się w badanych aktach wizytacyjnych zupełnie sporadycznie (tylko 7 razy). W tych wszystkich przypadkach stwierdzony został lakonicznie stan zachowania instrumentu. Nie odnotowano w żadnym z przypadków jakichkolwiek usterek, korzystając przy tym ze słownictwa ogólnego i niefachowego.

Wizytacja przeprowadzona w 1652 r. stwierdziła zły stan organów w Grodźcu i Wodzisławiu Śląskim. Przy opisie organów w Grodźcu stwierdzono wprost, że organy są zniszczone: *positivum organi, sed destructum*³³. Z kolei instrument z Wodzisławia Śląskiego jest tylko częściowo uszkodzony: *organum magnum ex media parte vitiatum*³⁴

Wybudowanie nowych organów (*organum novum*), wzmiankowane przy okazji wizytowania kościoła w Cieszynie³⁵, jest zawsze świadectwem ich nienagannego

²⁹ AW 1687/88, s. 382.

³⁰ *Tamże*, s. 588.

³¹ *Tamże*, s. 435.

³² *Tamże*, s. 451.

³³ AW 1652, s. 27.

³⁴ *Tamże*, s. 30.

³⁵ *Tamże*, s. 19.

stanu. Dobry stan organów wynika z pewnością także z faktu przeprowadzenia remontu instrumentu. Odnowienie organów odnotowano przy okazji wizytacji kościoła w Rybniku³⁶: *Organum recenter restauratum*.

Kolejne trzy informacje o stanie zachowania organów znajdujemy w aktach wizytacyjnych z 1679 r. W miejscowości Strumień stwierdzono wybudowanie nowego instrumentu³⁷. Z kolei w Boguminie instrument został w ostatnim czasie — według opisu powizytacyjnego — poddany w jakiejś części remontowi (*positivum recenter restauratum a parte*)³⁸. Organy w złym stanie napotkał wizytator w kościele w Bierawie. Instrument, wybudowany przez „luterzańską bezbożność”, został zniszczony: *organum, quod Lutherana impietas comparavit, destruxerunt*³⁹

W roczniku akt wizytacyjnych z 1679 r. znajduje się zupełnie wyjątkowa nota, stwierdzająca wprost brak organów w kościele (*organum nullum*⁴⁰). Trudno jednoznacznie stwierdzić, dlaczego posłużono się tym sformułowaniem. Jednym z powodów mógł być fakt zniszczenia instrumentu.

Na podstawie powyższych informacji o stanie zachowania organów trudno o jakieś uogólnienia, które opisywałyby rzeczywisty stan zachowania organów w całym archidiecezji. Organy stanowiły zawsze „jeden z najdroższych i najbardziej złożonych elementów wyposażenia kościoła”⁴¹. Samo wybudowanie instrumentu pociągało za sobą niezwykle poważne koszty, toteż organy pojawiają się w tym czasie na ogół w ośrodkach dobrze sytuowanych finansowo i mających szerokie kontakty handlowe i ekonomiczne⁴². Wysokie koszty wiązały się również z utrzymaniem organów w dobrym stanie. Potwierdzają to niezwykle rzadkie, bo jedynie dwukrotne, informacje o przeprowadzeniu remontu organów.

6. Szczegóły konstrukcyjne i inne wzmianki na temat organów

Generalnie zagadnienia te możemy podzielić na trzy grupy: (1) szczegóły konstrukcyjne; (2) wygląd zewnętrzny i opis brzmienia organów; (3) informacje o cenie, ofiarodawcach i kuratorach instrumentu.

Szczegółowe informacje związane z konstrukcją instrumentu wzmiankowane są trzykrotnie. Pierwsza z nich znajduje się w aktach wizytacyjnych z 1679 r. i dotyczy budowy regału w parafii Śmicz, w archidiecezji Biała. Odnotowano tam

³⁶ *Tamże*, s. 15.

³⁷ AW 1679, s. 257.

³⁸ *Tamże*, s. 243.

³⁹ *Tamże*, s. 160.

⁴⁰ *Tamże*, s. 272.

⁴¹ J. GEMBAŁSKI, *Historia dźwiękiem pisana*, „Śląsk” 12 (1999), s. 34.

⁴² Por. *tamże*.

istnienie *regale cum fistulis stanneis*⁴³ — instrumentu z cynowymi piszczałkami. Z kolei niezwykle interesującą informację podają akta wizytacyjne z lat 1687/88. W parafii Kamień Śląski, w archiprezbiteracie Strzelce Opolskie, znajduje się *pretiosum opus organicum, continens in se positivum, instrumentum et regale*⁴⁴. Instrument zatem — według relacji wizytatora — zbudowany jest z trzech wewnętrznych części, zawiera bowiem w sobie: pozytyw, instrument i regał. Przypuszczać jednak należy, że w tekście błędnie został postawiony przecinek, a owo *opus organicum* to pozytyw znajdujący się na chórze i wolnostojący regał. Kolejną informacją jest wzmianka w aktach wizytacyjnych z lat 1687/88. W parafii Rybnik, w archiprezbiteracie Żory, znajdowało się *organum (...) cum quinque follibus*⁴⁵. Według tej wzmianki instrument miał pięć miechów.

Osobną grupą informacji w problematyce konstrukcji organów są wzmianki o pedale. Spotykamy je w badanych aktach wizytacyjnych pięciokrotnie. Dwukrotnie stwierdzone jest tylko istnienie pedału (*cum pedali*) — jest tak w kościołach w Boguminie i Gościęcinie⁴⁶. Trzykrotnie zaś, w aktach wizytacyjnych z lat 1687/88, dodatkowo podano liczbę głosów w sekcji pedałowej: w kościele w Pyskowicach, w archiprezbiteracie Toszek — *pedale trium vocum*⁴⁷; w kościele w Rybniku, w archiprezbiteracie Żory, również trzygłosowy pedał — *pedale trium vocum*⁴⁸ i w kościele we Frýdku w archiprezbiteracie cieszyńskim, gdzie ponadto pada nazwa „manual” Wyraźne jest rozróżnienie pomiędzy ilością głosów w manuale i pedale — *in manuali octo vocum, in pedali 4 [sic!] vocum*⁴⁹

Sporadyczne próby opisu zewnętrznego wyglądu szafy organowej mają miejsce w aktach wizytacyjnych z lat 1687/88. Wizytator używa następujących przymiotników: *pictum* – pomalowana; *inauratum* – pozłacana; *sculptum* – rzeźbiona.

Z kolei walory brzmieniowe organów oddają przymiotniki: *sonorum* – brzmiące, śpiewne⁵⁰; *resonans* – dźwięczne: w opisie instrumentu w parafii Dębieńsko, w archiprezbiteracie gliwickim⁵¹, oraz w opisie organów kolegiaty opolskiej⁵², gdzie dodatkowo umieszczono przysłówek: *clare; boni soni habet* – mające dobre dźwięki⁵³.

Godnym zauważenia jest ponadto opis organów kolegiaty opolskiej⁵⁴, który trudno jest z całą pewnością przyporządkować tylko brzmieniu, bądź wyglądowi

⁴³ AW 1679, s. 178.

⁴⁴ AW 1687/88, s. 361.

⁴⁵ *Tamże*, s. 435.

⁴⁶ *Tamże*, s. 451, 505.

⁴⁷ *Tamże*, s. 382.

⁴⁸ *Tamże*, s. 435.

⁴⁹ *Tamże*, s. 588.

⁵⁰ AW 1652, s. 23, 24.

⁵¹ AW 1679, s. 115.

⁵² AW 1686, s. 611.

⁵³ AW 1680, s. 641.

⁵⁴ AW 1686, s. 611.

zewnątrznemu instrumentu. Odnotowano bowiem: *organum (...) satis affabre factum, clare resonans* – instrument wykonany został zgodnie z regułami sztuki. Przypuszczać jedynie można, że w centrum uwagi są walory brzmieniowe organów, tym bardziej, że w tekście po słowach *satis affabre factum* następuje przydawka opisująca właśnie brzmienie instrumentu.

Ostatnią grupą zagadnień do omówienia są informacje o cenie, ofiarodawcach i kuratorach instrumentu. Jak to już zostało powiedziane powyżej, informacje te pojawiają się w tekście sporadycznie. Cena, za jaką wybudowano organy w kościele, podawana jest zaledwie dwukrotnie: według akt wizytacyjnych z 1679 r. kościół w Bieńkowicach, w archidiecezji raciborskiej, otrzymał organy za cenę 80 talarów⁵⁵. Cena ta wydaje się być jednak mało prawdopodobna, tym bardziej, że już niecałe dziesięć lat później zostaje przeprowadzona wizytacja w kościele w Kamieniu Śląskim, w archidiecezji strzeleckiej, stwierdzająca istnienie organów, za które ofiarodawca o nazwisku Orlik zapłacił 500 talarów. Na problem fundacji organów bardzo pobieżnie wskazuje również wzmianka o instrumencie w kościele w Skoczowie⁵⁷. Tu budowniczymi i fundatorami nowych i dobrych organów byli mieszkańcy miasta oraz sam proboszcz.

Poza tymi informacjami, w aktach wizytacyjnych z lat 1687/88 pojawia się trzykrotnie wzmianka o utrzymywaniu organów w dobrym stanie za pieniądze kościelne: *ex pecunia ecclesiae procuratum*. Jest tak w Bieńkowicach i Lubowicach, w archidiecezji raciborskiej, oraz w Twardawie, w archidiecezji kozielskiej⁵⁸.

W XVII w. Górny Śląsk zaczyna być terenem posiadającym pokaźną już liczbę organów. Instrument ten pojawia się nie tylko w kościołach bogatych ośrodków miejskich, czy też kościołach przyklasztornych. Ale organy stają się również ważnym elementem liturgicznej chwalby i wystroju świątyni wiejskiej. Niewiele wiadomo o wielkości organów, ich walorach brzmieniowych i szczegółach konstrukcji. „W modernizowanych w epoce baroku świątyniach gotyckich, a także w nowo budowanych powstają instrumenty o bogatej strukturze brzmieniowej i dekoracji plastycznej nawiązującej do całego wnętrza, często ze skomplikowanym programem ideowym i rozbudowaną symboliką”⁵⁹

Organy umieszczano głównie na chórze muzycznym kościoła, zlokalizowanym przeważnie w nawie głównej nad wejściem do kościoła, naprzeciw ołtarza. Tam znajdują się księgi muzyczne i inne instrumenty — zwykle dęte. Chór muzyczny staje się w tym czasie muzycznym centrum świątyni katolickiej.

⁵⁵ AW 1679, s. 136.

⁵⁶ AW 1687/88, s. 361.

⁵⁷ AW 1652, s. 26: *sumptu aliquorum oppidanorum et ipsius parochi novum et commodum errigitur*.

⁵⁸ AW 1687/88, s. 466, 475, 513.

⁵⁹ GEMBALSKI, *Historia*, s. 35.

**Die Orgeln im Archidiakonats Oppeln
in der 2. Hälfte der 17. Jahrhunderts nach den Visitationsberichten von Jungnitz**
Zusammenfassung

Der Orgelbau im 17. Jahrhundert entwickelte sich in Europa und auch in Schlesien sehr dynamisch. Die Visitationsakte aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, die 1904 von J. Jungnitz in Breslau im Druck herausgegeben wurden (*Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonats Oppeln*), deuten auf eine beachtliche Orgelzahl im oppelner Archidiakonats. In diesen Schriftstücken findet man 112 Erwähnungen über die Orgeln, die sich in den Kollegial-, Filial- und Pfarrkirchen befanden. Diese Informationen resultieren lediglich aus der Einschreibung in das Inventarverzeichnis der Kirche. Man findet jedoch nur geringe Andeutungen auf die Größe und den Zustand, in den sie erhalten waren. Die Konstruktionselemente gehören nur zu den Randbemerkungen. Der Visitator gibt außerdem 106 Hinweise auf einen Musikchor, der sich meistens in dem Hauptschiff, über den Eingang in die Kirche, gegenüber dem Altar befand. Darüber hinaus wurden da oben Musikbücher und andere Instrumente, meistens Blasinstrumente aufbewahrt. Der Musikchor wird in dieser Zeit zu einem musikalischen Zentrum des katholischen Gotteshauses.

Tł. Aldona Gryga